

Madas Edit

Sursum sonet laudis melos

Egy középkori magyarországi szekvencia külföldi előzményei, liturgikus és liturgián kívüli használata

„Nagy édességes dicséretnek éneklése zengedez” – tolmácsolja az *Érsekújvári Kódex* fordítója a Krisztus mennybemenetelének ünnepére szánt szekvencia első sorát. Most Pajorin Klárát köszöntse e nagy édességes dicséret, aki előadás formájában hallotta már az alábbi tanulmánynak egy filológiával kevésbé megterhelt változatát.¹

A mű nem tartozik a misszálék, graduálék, szekvencionálék törzsanyagába, mégis nagy jelentőségű, mert emlékekben nem bővelkedő középkori liturgikus költészetünk egyik kiváló darabja. A hét párversből álló magyarországi változat kvalitásai különösen akkor szembetűnőek, ha a tizenegy versszakos, külföldi forrásokból ismert, „hosszú” változattal összehasonlítjuk, amely a mienknek előzménye volt. Mindkét költeményről elmondható, hogy elsősorban nem liturgikus könyvekben élt és hagyományozódott tovább, hanem az Ascensio ünnepére írt prédikációk és traktátusok kiegészítéseként, mint elsőrendű tanító és szemléltető anyag. A szereplőket megnevező, kérdés-felelet formájában előadott kis misztériumjáték ez esetben inkább olvasni és elmélkedni való volt. A mennybe tartó győzelmes Krisztust a főangyalok és a pokolból kiszabadított lelkek kísérik, a különleges eseményre ujjongva gyűlnek össze az égi seregek. Vannak köztük egyszerű, tudatlanabb angyalok, akik sosem látták a megtestesült Krisztust, és megkérdézik a magasabb rendű angyalokat, hogy: „Quis est iste gloriosus”, „Ki ez a dicsőséges?” Addig tart a kérdezősködés, míg a türelmes válaszokból teljessé nem válik Krisztus megtestesülésének, kereszthalálának, feltámadásának, pokolra szállásának és dicsőséges mennybemenetelének története. A szekvencia tehát egyfelől olvasmány- illetve prédikációs anyaggá vált, másfelől azonban rendszeres „színre vitele” is megtörténhetett. Timár Kálmán², majd az ő nyomán Bálint Sándor³ hivatkozik arra a szokásra, hogy a mennybemenetelt – liturgikus keretek között – egy Krisztus-szobor segítségével meg

1 Az áldozcsütörtöki *Sursum sonet laudis melos* kezdetű szekvencia Laskai Osvátnál és az *Érsekújvári Kódexben* c. előadás a Laskai Osvát halálának 500. évfordulójára rendezett konferencián hangzott el 2011. november 28-án az OSZK-ban. A tanulmány a 72105 azonosító számú OTKA támogatással az MTA-OSZK Res Libraria Hungariae Kutatócsoportban készült.

2 TIMÁR Kálmán, *Falegény*, MNy 25-26(1929), 376.

3 BÁLINT Sándor, *Karácsony, Húsvét, Pünkösd*, Bp., Szent István Társulat, 1976, 329-330.

is jelenítették. A szobrot kötéllel húzták fel a templom padlására, s közben két kórus, mint két anyagi kar, egymásnak valóságosan felelgetve énekelhette ezt a szekvenciát.

Most pedig térjünk a fennmaradt szövegekre, s annak bizonyítására, hogy a rövidebb változat a későbbi, mely egyszersmind Magyarországhoz köthető. A hét párversből álló szekvenciát G. M. Dreves adta ki először az *Analecta Hymnica* 10. kötetében 1891-ben az 1511-ben Velencében nyomtatott *Missale Zagrabiense*-ből (A variáns).⁴ Ugyanitt apró betűkkel megadja a hosszabb változat (B variáns) eltérő szövegeit és kiegészítő versszakait egy 1523-ban ugyancsak Velencében nyomtatott domonkos misszáléból, megjegyezve, hogy „Im ersten Texte, der der ursprünglicher zu sein scheint, fehlt Str. 3b, die hier aus B ergänzt ist.” Ő tehát a gyengébb B variánst tekinti a későbbinek, de mindkét esetben 16. század eleji nyomtatott forrást használ. Holl Béla sok éven át dolgozott a magyarországi himnusz-költészet kritikai kiadásán, halálával azonban a hazai medievisztika nagy veszteségére a munka megszakadt és kiadatlan maradt. Az óriási, rendszerezett forrásanyag kimeríthetetlen kincsesbánya, melynek jelentőségét végre felmérhetővé teszi az az incipit- és forrásmutató, melyet Körmendy Kinga rendezett sajtó alá.⁵ A 756. sorszám alatt található *Sursum sonet* szekvenciát Holl Bélának négy zágrábi forrásban és a *Futaki-graduálé*-ban sikerült azonosítania.⁶ A zágrábi források közül kettő 14. századi. A szekvencia csak magyarországi forrásokból ismert, ráadásul – egy kivétellel – csak zágrábiakból. Magyarországi, közelebbről zágrábi eredete így kétségtelen. Holl Béla kritikai kiadásban közölni is kívánta a szövegét. Az új szöveg egyetlen ponton tér el a Dreves-féle közléstől, a 3b versszak ugyanis szerepel a kéziratos forrásokban. Alább magunk is az eredeti 3b versszakkal kiegészített szöveget adjuk. (A többi apró olvasati eltérés puszta szövegromlás.)

A hosszabb változat egy variánsát Cl. Blume egy 16. század eleji bázeli szekvencionáléból az *Analecta Hymnica* 34. kötetében *Iesum sonet* incipittel közölte.⁷ Blume nem hivatkozik Dreves kiadására, és egyikük sem hivatkozik Gall Morel 1868-ban egy 15.

4 *Analecta Hymnica Medii Aevi*, 10. *Sequentiae ineditae. Liturgische Prosen des Mittelalters*. Hrsg. v. Guido Maria DREVES, Leipzig, 1891, 36-37.

5 Béla HOLL, *Repertorium hymnologicum medii aevi Hungariae. Initia hymnorum, officiorum rhythmicorum, sequentiarum, troporum, versuum alleluaticorum cantionumque*, recensuit Kinga KÖRMENDY, Bp. OSZK, 2012 (Fragmenta et codices in bibliothecis Hungariae, Subsidia 1.)

6 *Graduale Zagrabiense*, saec. 14. (HR-Za III.d. 182); *Missale Zagrabiense*, saec. 14. (HR-Zu MR 133); *Missale Zagrabiense per manum Matthaei de Miletnicz presbyteri et plebani*, 1495. (HR-Zu MR 170); *Graduale per manum Francisci de Futak*, 1463 (TR-Itks 68); *Missale secundum chorum et rubricam almi episcopatus Zagrabiensis ecclesiae*, Venezia 1511 (H-Bn RMK III. 176).

7 *Analecta Hymnica Medii Aevi*, 34. *Sequentiae ineditae. Liturgische Prosen des Mittelalters*. Hrsg. v. Clemens BLUME, Leipzig, 1900, 36-37.

századi einsiedelni kéziratból kiadott szövegére.⁸ Ezeken kívül a Manuscripta Mediaevalia adatbázis tartalmaz még két 15. századi kéziratot, melyekben olvasható a szekvencia.⁹ Mindezen szövegek még feltételezhetővé tehetnék a hosszabb változat 15. századi keletkezését, bár az valószínűtlen, hogy közös forrásuk egy 14. századi magyarországi szekvencia lenne. A datálás kérdése azonban váratlanul megoldódott, amikor Ubertinus de Casale *Arbor vitae crucifixae Iesu Christi* című terjedelmes teológiai traktátusában rábukkantam a szövegre.¹⁰ A ferences teológus 1305-ben írta művét. A szekvencia a 4. könyv 33. fejezetének végén olvasható, a fejezet címe: *Iesus celo levatus*. A szerző úgy gondolta, hogy ennél jobb összefoglalását nem adhatja fejtegetéseinek: „Hanc autem solemnitatem gratio dictatu quidam describit, ubi quasi tota haec materia delectabiliter continetur.” Ekkor következik a szekvencia. A „gratio dictatu” megírt költemény ezek szerint 1305 előtt készült, az auctor neve ismeretlen („quidam”). A versszakok közé paragrafusjellel be van toldva, hogy éppen kié a szó és mire vonatkozik a kérdés. E betoldásokat alább közöljük. (A mű 1485-ben megjelent velencei kiadásában a verskezdő vörös S iniciálét véletlenül R-re cserélték, így az incipit hibásan *Rursum sonet* valamennyi általam látott példányban.) A megoldás megtetszett Sziénai Szent Bernardinnak (+ 1444) is, aki az Ascensio ünnepére írt 4. beszéde végére átemelte a szekvenciát Ubertinustól a bevezető ajánlással együtt.¹¹ (A kései Bernardinus-kiadásban jobb szöveg olvasható Ubertinusénál, de nem dönthető el, hogy melyik kiadó jóvoltából.) Egymás mellett él tehát a 14. század elejétől a két hagyomány, az önálló szekvenciáé és az elmélkedésre, prédikációra szánt szövegé. A szekvencia önálló használata mindenesetre nagyon korlátozott volt.

A zágrábi változat elkészítése a 14. században tudatos elhatározás volt, melyet az egyházmegye hosszú távon érvényesíteni is tudott a liturgiájában. Érdekes azonban, hogy míg a rövidebb szekvenciát szinte csak zágrábi forrásokból ismerjük, két fontos dokumentum tanúskodik arról, hogy ennek is élt egy szereplőkkel kiegészített, olvasásra szánt variánsa. Laskai Osvát két beszédében idézi a *Sursum sonet* szekvenciát, pontosabban a *Biga salutis*¹² 65. számú, áldozócsütörtökre írott beszédének vonatkozó részletét átemelte a *Gemma fidei*¹³

8 Gall MOREL, *Lateinische Hymnen des Mittelalters, grösstentheils aus Handschriften schweizerischer Klöster* ... Einsiedeln, 1868, 46.

9 Frankfurt am Main, Stadt- und Univ. Bibl. Ms. Praed. 162, 122v; Olmütz, Wiss. Staatsbibl. M. I. 336. Utóbbiról jelenleg csak feltételezem, hogy a hosszabb változat.

10 Ubertinus de Casali, *Arbor vitae crucifixae*, Venetia, 1485, Lib. 4, cap. 33.

11 Bernardinus Senensis: *Sermones*, Venezia 1745. (In Ascensione Domini Sermo IV, p. 25-26).

12 Osvaldus de Lasko, *Biga salutis*, De tempore, Hagenau, 1498, Sermo 65 (F5^v).

13 Osvaldus de Lasko, *Gemma fidei*, Hagenau, 1507, Sermo 16 (i4^v).

16. számú beszédébe, melyet ugyancsak az Úr mennybemenetelének szentelt.¹⁴ Laskai nem a teljes szöveget adja, hanem csak a 3a-7b versszakokat. Bár éppen ezek a versszakok majdnem azonosak a magyarországi és a korábbi, Magyarországon kívüli változatban, de öt esetben itt is van eltérés, ami éppen elegendő annak megállapítására, hogy Laskai a rövid, hazai változatot idézi. Ubertinus de Casale áldozócsütörtöki fejezetében szerepel az a jelenet, amikor a Krisztust kísérő angyali sereg találkozik az őket fogadó angyalokkal. A kérdések és feleletek ekkor Izaiástól és a zsoltárokból vett idézetek formájában hangzanak el. A hivatkozott auktoritás Dionysius Areopagita *Égi hierarchia* című műve. Ubertinus afeletti örömeire már utaltam, hogy talált egy olyan szekvenciát, amelyben mindez költőien össze van foglalva. Laskainál is megjelennek ugyanezek az idézetek, de nem Ubertinus a közvetlen forrása, hanem a nála sokkal népszerűbb itáliai domonkos Jacobus de Voragine (1298). A *Legenda aurea* Ascensióra írt LXVII. fejezetében¹⁵ sikerült azonosítani mind Ubertinus, mind Laskai forrását. Laskai tulajdonképpen ugyanúgy felismerte a *Sursum sonet* szekvencia megjelenítő erejét, mint Ubertinus kétszáz évvel korábban, de ő nem függelékben adja, hanem beépíti a szövegbe, – azt a verziót, amelyet ő ismer.

A körképet teljessé a szekvencia magyar fordítása teszi. A Nyulak szigetén az 1529 és 1531 között Sövényházi Márta által összeállított *Érsekújvári Kódex* Áldozócsütörtökre a misén latinul elhangzó szentlecké és evangélium fordítása mellett kínálja még a *Sursum sonet* szekvencia magyar szövegét¹⁶ és egy magyar nyelvű prédikációt is. Mindezeket a domonkos apácák számára a refektóriumban olvasták fel az ünnepen. A választás nyilván tartalmi megfontolásból esett a domonkos gyakorlattól eltérő, de a hallgatóság képzeletét megmozgató szekvenciára. A prózai fordítás egyúttal magyarázat is, megtűzdelve a párbeszéd szereplőinek megnevezésével. Érdemes idézni a bevezető sorokat: „Ez szentséges dicséretet mondja és éneкли anyaszentegyház és minden híveknek gyülekezeti, kit szerzett az szent atya Kapisztranos János az áldott Úr Jézus Krisztusnak, mi édes Megváltónknak mennyben menetiről ...” Vajon hogy került Kapisztrán Szent János neve a 14. századi magyarországi szekvencia élére? Az egyetemes elterjedtség ugyancsak túlzás, a fordítás maga azonban mégiscsak a tágabb ismertséget tanúsítja.

A két vers összehasonlító elemzésében most nem tudunk elmélyedni, csak néhány példát emelünk ki. A magyarországi változat sokkal feszesebb szerkezetű és szabályosabb

14 TIMÁR Kálmán: A „*Gemma fidei*” himnuszai, *Religio*, 67 (1908)/21, 337-339.

15 Iacobus de Voragine: *Legenda aurea* (ed. Giovanni Paolo Maggioni). Firenze, 1998, LXVII De Ascensione Domini, 485-487.

16 TIMÁR Kálmán, *Falegény*. i. h.; BÁLINT Sándor i. h.; *Érsekújvári Kódex*, p. 129-131.

felépítésű. Az első versszakpár a győzelmes mennybemenetel hatalmas aktivitását érzékelteti. Mindkét fél-versszakban szerepel a *scandit* ige. A második fél-versszak a hosszú változat 8b szakaszának felel meg, de micsoda különbség van a kettő között! Azzal, hogy a pokolra szállás ide előre kerül, a megteendő távolság és a győzelem nagysága is megnő. Az ablativus absolutusok ugyanakkor elegánsan befejezetté nyilvánítják a küzdelmet.

<p>8b <i>Qui moriens hostem stravit et infernum spoliavit et de morte triumphavit resurgens in gloria.</i></p>	<p>1b <i>Hoste nostro triumphato et inferno spoliato scandit cum victoria.</i></p>
--	--

A 2b versszak közvetlenül a 23. zsoltárra utal: „Attollite portas, principes, vestras, et elevamini, portae aeternales, et introibit rex gloriae” (23,7 és 9). Ezzel a következő, 3a vers „Quis est iste gloriosus” kérdése mögött, melyeket a kisebb angyalok tesznek fel a tudósabbaknak, a 23. zsoltár 8. és 10. versének felséges, kétszer megismételt kérdése is felsejlik: „Quis est iste rex gloriae?”

Nem folytatjuk az elemzést, inkább a két szöveget párhuzamosan közöljük. Az elsőbe Ubertinus, a másodikba Laskai kiegészítéseit fűztük bele, ezzel megbontva ugyan a szekvencia párverseit, de érzékeltetve az azonos megoldást. A hosszabb változatnál az Ubertinus által közölt szöveget adjuk, a biztosan romlott helyeket más variánsokból korigálva.

A „külföldi” változat	A magyarországi változat
<p>¹⁷1a <i>Sursum sonet laudis melos, rex virtutum scandit caelos sublimi potentia.</i></p>	<p>1a <i>Sursum sonet laudis melos rex virtutum scandit caelos caelesti potentia.</i></p>
<p>¹⁸1b <i>Totus caeli potentatus exit illi laureatus summa cum laetitia.</i></p>	<p>1b <i>Hoste nostro triumphato et inferno spoliato scandit cum victoria.</i></p>

¹⁷ Ubertinus: *Rursum*

¹⁸ Ubertinus: *erit*

¹⁹ 2a <i>Iubilant et admirantur, laude simul iucundantur circa haec magnalia.</i>	2a Lauda caelum et congaude Redemptori nostro plaude iubilo laetitiae.
2b <i>In dulcorem sonant voces, distinguuntur per cohortes astra caeli fulgida.</i>	2b Para thronos principales, leva portas aeternales, ut intret rex gloriae.
3 <i>In amore inardescunt, quaerunt sic et extupescunt et respondent qui cognoscunt Iesu mirabilia.</i>	
(Quaestio minorum angelorum de regis persona) 4a Quis est iste gloriosus, sua forma speciosus <i>tanto fulgens lumine?</i>	(Angeli medii superioribus) 3a Quis est iste gloriosus, sua forma speciosus mira pulchritudine?
²⁰ (Responsio maiorum) 4b Hic est rerum procreator, Adae lapsi reparator <i>gratuito munere.</i>	(Responderunt angeli summi) 3b Hic est rerum procreator, Adae lapsus reparator sua fortitudine.
²¹ (Quaestio minorum de assumpta natura) 5a Quid est istud, quo vestitur, cur maiestas operitur, quae non eget tegmine?	(At illi dixerunt) 4a Quid est istud, quo vestitur, cur maiestas operitur, quae non eget tegmine?
(Responsio maiorum) 5b Haec est vestis illa pia caro sumpta de Maria sine viri semine.	(At illi responderunt) 4b Haec est vestis illa pia caro sumpta de Maria sine viri semine.
(Quaestio minorum de passione recepta) 6a Cur est vestis lacerata, et hinc inde concavata, quasi tincta sanguine?	(At illi dixerunt) 5a Cur est vestis lacerata, et hinc inde concavata, quasi tincta sanguine?

19 Ubertinus: *mirantur*

20 Ubertinus: *procurator*

21 Ubertinus: *quod*

<p>(Responsio Iesu Christi)</p> <p>6b Hae sunt plagae, quas portavi, hic est sanguis, quo manavi moriens pro homine.</p>	<p>(Responderunt)</p> <p>5b Hae sunt plagae, quas portavit, hic est sanguis, qui manavit moriens pro homine.</p>
<p>(Quaestio de comitiva sanctorum)</p> <p>7a Quis est iste comitatus tam <i>sublimis</i> apparatus, quo procedit rex vallatus <i>quasi cinctus agmine?</i></p>	<p>(Tunc iterum quaerunt)</p> <p>6a Quis tam magnus comitatus tam solemnus apparatus, quo procedit rex vallatus tanta multitudine?</p>
<p>(Responsio maiorum)</p> <p>7b Hae sunt animae beatae, de inferno liberatae quo fuerunt captivatae <i>pro parentum crimine.</i></p>	<p>(Responderunt)</p> <p>6b Hae sunt animae beatae, de inferno liberatae quae fuerunt captivatae parentali crimine.</p>
<p>(Nunc simul maiores et minores laudant ascendentem)</p> <p>8a Ergo cantent in hac die tres caelestes hierarchiae Nato Virginis Mariae laudes et praeconia.</p>	<p>(His auditis dixerunt omnes animae beatae)</p> <p>7a Ergo cantent in hac die tres caelestes hierarchiae Nato Virginis Mariae laudes et praeconia.</p>
<p>8b <i>Qui moriens hostem stravit et infernum spoliavit et de morte triumphavit resurgens in gloria.</i></p>	<p>7b Qui naturam coniugatam, sua morte reparatam, quasi sponsam adornatam transduxit ad propria.</p>
<p>²²9a Sic naturam reparavit et ruinas restauravit, nobis sanctos sociavit aequa dans fastigia.</p> <p>9b Nunc ascendit sic patenter, caelos penetrat potenter et transcendit excellenter omnium cacumina.</p>	

²² Ubertinus: *unigenitumque prostrat*

10a Pater stringit, amplexatur
Unigenitum testatur,
in quo solo iocundatur,
cui dedit omnia.

10b In dextra iam Patris sedet,
unde sanctas mentes replet
et conformes sibi praebet
tribuens carismata.

11 Rex benigne nos conforta
et semper tibi nos concorda,
in te ipsum nos transporta,
qui adimplet omnia.
Amen.